

Rewitalizacyjna funkcja kultury i dziedzictwa kulturowego

Regeneracja to coś więcej niż tylko cegły i zaprawa.

Odnosi się do psychicznej, społecznej i ekonomicznej pomyślności danego obszaru; do jakości życia w naszym sąsiedztwie.

[Towns & Cities. Partners in Urban Renaissance.

Breaking Down the Barriers, London, 2001, s. 5]

W drugiej połowie XX wieku instytucje kultury zaczęły być traktowane jako istotny element procesów rewitalizacji zdegradowanych lub zaniedbanych terenów – dzielnic, całych miast, a nawet regionów. Stały się symbolami procesów transformacji wskazującymi nowy kierunek rozwoju. Muzea, centra kultury, teatry, biblioteki, sale koncertowe uczestniczą w procesach zmiany wizerunku miejsc, które na nowo przywracane są ich mieszkańcom i nierzadko stają się magnesem przyciągającym turystów. Są to zarówno nowe, olśniewające bryły architektoniczne, jak i budynki historyczne – często reprezentujące dziedzictwo przemysłowe – adaptowane do nowych funkcji. Jest to tendencja zakorzeniona w krajach zachodnich – Stanach Zjednoczonych, Wielkiej Brytanii, Francji, Włoszech i Niemczech – od lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XX wieku (choć można też dużo wcześniejsze przykłady), natomiast w krajach Europy Środkowej zaistniała – na fali przeszczepiania zachodnich wzorców w zakresie kultury – w latach dziewięćdziesiątych, a zwłaszcza po roku 2000. Na początku XXI wieku moda na powtórne wykorzystanie dziedzictwa przemysłowego rozwinęła się na niespotykaną skalę.

Ogromna liczba opuszczonych przestrzeni industrialnych jest spuścizną po szybkim uprzemysłowieniu poszczególnych miast – fabryki, zakłady produkcyjne, kopalnie, dworce kolejowe, budynki portowe, elektrownie, elektrociepłownie, magazyny, browary, młyny – budynki związane z przemysłem ciężkim i lekkim, powstały w czasach rewolucji przemysłowej i pełniły swoje funkcje do lat sześćdziesiątych, siedemdziesiątych, osiemdziesiątych, a nawet dziewięćdziesiątych

XX wieku. Obiekty te w odpowiedzi na rosnące i zmieniające się potrzeby rynku były rozbudowywane, unowocześniane, a gdy produkcja stawała się nieopłacalna – sprzedawane lub porzucane. Sposobem na ich zagospodarowanie stała się działalność kulturalna – produkcyjna przeszłość murów okazała się atrakcyjnym elementem tworzenia nowej tożsamości dla lokalizowanych w ich obrębie instytucji. Z uwagi na dużą liczbę inwestycji rewitalizacyjnych podjętych na początku XXI wieku w obszarze dziedzictwa przemysłowego ono właśnie będzie motywem przewodnim niniejszego rozdziału.

Wprowadzenie do problematyki rewitalizacji

Nie ma jednej obowiązującej definicji rewitalizacji. W Projekcie ustawy o rewitalizacji oraz wspieraniu remontów i niektórych inwestycji budowlanych z 2006 roku rewitalizacja została określona jako „proces odnowy przestrzennej, ekonomicznej, społecznej zdegradowanych obszarów zabudowy prowadzący do zrównoważonego rozwoju tych obszarów”. Ustawa jednak wciąż nie została uchwalona. Regulacje prawne odnoszące się do rewitalizacji rozproszone są w ustawach z zakresu m.in. planowania i zagospodarowania przestrzennego, samorządu gminnego, gospodarki komunalnej, gospodarki nieruchomościami i prawa budowlanego [*Rewitalizacja miast polskich*, 2010, s. 32–33]. Z tego względu autorzy poszczególnych opracowań poświęconych rewitalizacji wprowadzają własne definicje. W publikacji *Rewitalizacja zdegradowanych obszarów miejskich* przyjęto, że „rewitalizacja jest procesem długofalowym i wielopłaszczyznowym procesem integrującym działania naprawcze w sferze przestrzennej, społecznej i gospodarczej, adresowanym do zdegradowanych terenów miejskich, które utraciły zdolność samoregeneracji, prowadzonym w celu ponownego włączenia tych obszarów w funkcjonowanie organizmu miejskiego” [Kozłowski, Wojnarowska, 2011, s. 16]. W projekcie *Rewitalizacja miast polskich* zrealizowanym przez Instytut Rozwoju Miast Polskich w Krakowie rewitalizacja została ukazana jako „skoordynowany proces, prowadzony wspólnie przez władzę samorządową, społeczność lokalną i innych uczestników, będący elementem polityki rozwoju i mający na celu przeciwdziałanie degradacji przestrzeni zurbanizowanej, zjawiskom kryzysowym, pobudzanie rozwoju i zmian jakościowych, poprzez wzrost aktywności społecznej i gospodarczej, poprawę środowiska zamieszkania oraz ochronę dziedzictwa narodowego, przy zachowaniu zasad zrównoważonego rozwoju”.

Zagadnienie rewitalizacji zawsze obejmuje trzy aspekty: przestrzenny, społeczny i gospodarczy. W aspekcie przestrzennym odnosi się do kwestii architektoniczno-urbanistycznych i budowlanych, ekologii, infrastruktury technicznej i dzie-

dzictwa kulturowego. Aspekt społeczny związany jest z występowaniem patologii społecznych, zjawiskiem wykluczenia społecznego, zmianami demograficznymi, pauperyzacją i niskim stopniem wykształcenia. Aspekt ekonomiczny z kolei wiąże się z koniecznością doprowadzenia rewitalizowanego obszaru do ożywienia gospodarczego – powstania nowych stałych miejsc pracy, przyciągnięcia zewnętrznych inwestorów, nowych mieszkańców i użytkowników [Kozłowski, Wojnarowska, 2011, s. 19]. Termin „rewitalizacja” stosowany jest w różnych dziedzinach – urbanistyce, socjologii, geografii, naukach o mieście, ekonomii – i w zależności od przyjętej perspektywy akcent położony jest na kwestie przestrzenne, społeczne bądź gospodarcze, wszystkie aspekty muszą być jednak częścią procesu.

Z pojęciem rewitalizacji związany jest szereg pojęć pokrewnych, które często stają się elementem procesu: remont (przywrócenie takiego stanu budynku, jaki istniał na początku eksploatacji), modernizacja (wprowadzenie nowych, lepszych, także dodatkowych elementów wyposażenia, które podnoszą standard budynku), rewaloryzacja (przywrócenie utraconych wartości architektonicznych i użytkowych poprzez przeprowadzenie remontu i modernizacji obiektów o szczególnej wartości użytkowej). Marcin Kopeć wskazuje, że pojęcie rewitalizacji bywa nadużywane dla określenia wszelkich działań naprawczych odnoszących się jedynie do któregoś z elementów rewitalizacji [Kopeć, 2010, s. 94]. Pisze o tym również Tadeusz Markowski: „techniczne remonty budynków, czy też budowę nowych obiektów, traktujemy jako instrumenty rewitalizacji, a nie jej cele” [Markowski, 2007, s. 322].

Występują także liczne pojęcia, które mimo drobnych różnic stosowane są jako synonimiczne w stosunku do rewitalizacji. W poszczególnych językach posiadają one nieco inne znaczenie. Sylwia Kaczmarek zebrała pojęcia odnoszące się do rewitalizacji w trzech językach: francuskim (*rénovation – reconstruction, réstructuration, régénération, réhabilitation, révilisation, réqualification, reconversion, recyclage*), angielskim (*redevelopment, restructuring, regeneration, rehabilitation, revitalisation, renewal, renovation, recycling*) i polskim (rewaloryzacja, restrukturyzacja, renowacja, rehabilitacja, rewitalizacja) oraz porównała ich znaczenia. Zauważyła, że terminy *regeneration* i *rehabilitation* dotyczą postępowania, które przywraca obiektom stan pierwotny lub utraconą świetność, natomiast pojęcie *revitalisation* odnosi się do wprowadzania nowego życia na obszar lub do zespołu obiektów [Kaczmarek, 2001, s. 21]. Często też w języku angielskim używa się określenia regeneracja na określenie rewitalizacji.

Wyróżnia się cztery typy procesów rewitalizacji [Rewitalizacja miast polskich, 2010, s. 8]:

- rewitalizację zdegradowanych śródmieść i wielofunkcyjnych przedwojennych obszarów zabudowy miejskiej,
- rewitalizację obszarów poprzemysłowych, pokolejowych i powojkowych,
- rewitalizację blokowisk,

- rewitalizację krajobrazu miast ze szczególnym uwzględnieniem sylwety miasta i systemu przestrzeni publicznych.

Istotą działań rewitalizacyjnych jest przeciwdziałanie degradacji przestrzeni miejskiej oparte na współpracy ze społecznością lokalną i podmiotami gospodarczymi. Ten aspekt odróżnia ją od gentryfikacji, która również odnosi się do pożądaných skutków urbanistycznych (odnowa tkanki miejskiej) i ekonomicznych (wzrost wartości nieruchomości), lecz nie społecznych (w tym przypadku następuje odpływ dotychczasowych mieszkańców) [Rewitalizacja miast polskich, 2010, s. 24]. Rewitalizacja ma prowadzić do wzmacniania konkurencyjności miasta i wzrostu gospodarczego. Bolesław Domański podkreśla, że rewitalizacja „zmierzająca do realizacji celów ekonomicznych lub społecznych powinna odbywać się zawsze przy zachowaniu dziedzictwa kulturowego oraz zasad ładu przestrzennego i zrównoważonego rozwoju. Równocześnie rewitalizacja ukierunkowana na cele kulturowe, społeczne, przestrzenne i środowiskowe musi brać pod uwagę mechanizmy ekonomiczne” [Rewitalizacja miast polskich, 2010, s. 25].

Modele rewitalizacji poprzez kulturę

Jednym z istotnych czynników procesów rewitalizacji jest działalność kulturalna. Wyróżnia się trzy modele rewitalizacji, których komponentem jest kultura [Evans, 2005, s. 967–970]:

Rewitalizacja poprzez kulturę (*Culture-led regeneration*)

Działalność kulturalna stanowi w tym modelu katalizator bądź siłę napędową rewitalizacji, jest powszechnie postrzegana jako jej symbol. Zazwyczaj przybiera postać projektu flagowego lub kulturalnego kompleksu – może polegać na wzniesieniu lub adaptacji budynku (zespołu budynków) z przeznaczeniem na cele publiczne lub mieszane, rekultywacji otwartych przestrzeni (np. tereny EXPO), bądź realizacji programu, którego celem jest *rebranding* miejsca (np. festiwale). W projektach tego rodzaju dąży się do uzyskania charakteru wyjątkowości. Graeme Evans wskazuje, że specyfika tego modelu bywa często błędnie rozumiana. Określenie „rewitalizacja poprzez kulturę” stosowane jest bowiem w odniesieniu do głośnych obiektów kulturalnych, które co prawda zlokalizowane są na rewitalizowanych terenach, stanowią jednak mało znaczące elementy długoterminowych programów inwestycyjnych – mają je raczej firmować, nie inicjować rozwój ekonomiczny.

Kulturalna rewitalizacja (*Cultural regeneration*)

W tym modelu działalność kulturalna jest w większym stopniu zintegrowana ze strategią dla danego obszaru i innymi formami działalności o charakterze środowiskowym, społecznym i ekonomicznym. Za modelową uznawana jest rewitalizacja Birmingham i Barcelony, gdzie cele kulturalne od początku były sprzężone z procesem rewitalizacji.

Kultura i rewitalizacja (*Culture and regeneration*)

Kultura nie jest w tym modelu w pełni wpisana w rozwój strategiczny i proces planowania. Dzieje się tak dlatego, że często inne podmioty są odpowiedzialne za sferę kultury, a inne za sferę rewitalizacji (podmioty odpowiedzialne za rewitalizację nie rozpoznają w tych odpowiedzialnych za kulturę naturalnego partnera) albo ponieważ brakuje lidera, który posiada doświadczenie w realizacji tego rodzaju projektów i tym samym świadomość doniosłego znaczenia kultury w procesach rewitalizacji. Projekty kulturalne mają tu zazwyczaj skromny charakter, np. program sztuki publicznej dla biur stworzony już po zaprojektowaniu budynków, interpretacja dziedzictwa lub lokalne muzeum historyczne ukryte w adaptowanej przestrzeni industrialnej, interwencje artystyczne. Tego rodzaju działania mogą wzmacniać zaplanowane funkcje i usługi, mimo że pojawiły się dopiero na późniejszym etapie.

Istnieją cały szereg wskaźników, które można zastosować w odniesieniu do inwestycji rewitalizacyjnych opartych na kulturze, chociaż badacze wskazują na ich niedoskonałość (patrz niżej podrozdział: *Znaczenie rewitalizacji poprzez kulturę...*). W przypadku złożonego procesu rewitalizacji, obejmującego liczne inwestycje, funkcje i branże, trudno jednoznacznie stwierdzić, który z elementów w jakim stopniu przyczynia się do jej sukcesu. W ewaluacji wkładu kultury w rewitalizację brane są pod uwagę następujące wskaźniki [na podstawie: Evans, Shaw, 2004, s. 9–32]:

1) Określające wpływ kultury na procesy rewitalizacji w sferze środowiskowej:

- ponowne wykorzystanie opuszczonych budynków (nie tylko z uwagi na właściwe warunki przestrzenne, ale także ze względu na ich wartość historyczną i symboliczną),
- poprawa stanu środowiska,
- zwiększone społeczne wykorzystanie przestrzeni, prowadzące do obniżenia poziomu wandalizmu i zwiększenia poczucia bezpieczeństwa,
- duma z miejsca,
- rozwój przestrzeni służących życiu i pracy, a także funkcjom mieszanym,
- zatrudnianie artystów do pracy w zespołach projektowych,
- włączanie elementów kultury do planów na przyszłość.

2) Określające wpływ kultury na procesy rewitalizacji w sferze ekonomicznej:

- inwestycje skierowane do wewnątrz,
- zwiększenie poziomu wydatków mieszkańców i turystów,
- tworzenie miejsc pracy / pomnażanie bogactwa,
- lokowanie / zatrzymanie pracodawców,
- zatrzymanie absolwentów w regionie (w tym artystów i osób z sektora kreatywnego),
- bardziej zróżnicowana siła robocza,
- siła napędowa rozwoju nowych przedsiębiorstw, miejsc sprzedaży detalicznej i przestrzeni wypoczynku,
- większa liczba relacji partnerskich nawiązywanych między sektorami publicznym, prywatnym oraz sferą wolontariatu,
- większe zaangażowanie biznesu w lokalną działalność kulturalną,
- wzrost cen nieruchomości.

3) Określające wpływ kultury na procesy rewitalizacji w sferze społecznej:

- zmiana postrzegania przez mieszkańców miejsca, w którym żyją,
- zwiększenie pewności siebie i aspiracji,
- bardziej czytelne wyrażanie indywidualnych i wspólnych pomysłów i potrzeb,
- wzrost liczby osób pracujących na zasadzie wolontariatu,
- wzrost kompetencji organizacyjnych na poziomie lokalnym,
- wzrost kapitału społecznego,
- zmiana w postrzeganiu wizerunku i reputacji miejsca lub zbiorowości,
- silniejsze relacje partnerskie nawiązywane między sektorami publicznym, prywatnym oraz sferą wolontariatu,
- obniżenie poziomu nieobecności uczniów w szkołach oraz ich obraźliwego zachowania,
- wzrost liczby osób pragnących zdobyć wykształcenie.

Mierzalność poszczególnych wskaźników charakteryzuje się różnym poziomem wiarygodności. Część z nich można otrzymać w sposób bezpośredni, w przypadku innych konieczne jest przeprowadzenie badań (np. badanie opinii społecznej w zakresie „dumy z miejsca” – jest to wskaźnik wysoce subiektywny). Ponadto duża część wskaźników powiązana jest z innymi czynnikami, trudno też określić, czy w danym przypadku czynnik kulturalny miał kluczowe znaczenie, czy stanowił jedynie uzupełnienie złożonego procesu rewitalizacji.

Ikony i inni bohaterowie rewitalizacji – światowe wzorce

Bardzo często funkcja kulturalna jest wizytówką i zgrabnym opakowaniem całego procesu rewitalizacji. Niektórzy twórcy regionalnych polityk i planiści widzą kulturę jako „ubezpieczenie przeciwko przyszłemu upadkowi”, a niektórzy inwestorzy, zarówno prywatni, jak i publiczni, jako wartość dodaną i czynnik przyspieszający rozwój [Evans, Shaw, 2006, s. 2]. Planiści procesów rewitalizacji za najważniejsze uznają budynki w typie *flagship projects* – wielkie wspaniałe budowle, które przełamują konwencje, stają się znakami rozpoznawczymi w krajobrazie miasta, prawdziwymi brandami na turystycznych mapach i nieustającym celem pielgrzymek turystów. W literaturze budynki te funkcjonują jako „ikony” i nierzadko są to gmachy skrywające różnego rodzaju funkcje kulturalne. Można wskazać wiele budynków, których otwarcie na przestrzeni minionych dziesięcioleci odegrało rolę katalizatora poprawy warunków w tzw. złych dzielnicach. Należy do nich Tate Britain (wcześniej Tate Gallery) otwarte w 1897 roku w dzielnicy Millbank w Londynie. Jak pisze J. Pedro Lorente, „to była zakazana dzielnica, przeżarta przez chorobę, z włóczącymi się po ulicach przestępcami i prostytutkami, otoczona gazownikami i dymiącymi fabrykami. Chociaż miejsce znajdowało się niedaleko Parlamentu, droga z Westminsteru była wąska, otoczona starymi, podupadłymi domami” [Lorente, 1998, s. 133]. Muzeum miało być antidotum na problemy występujące w dzielnicy.

Pierwszym wielkim nowoczesnym obiektem pełniącym taką rolę było Centre Pompidou w Paryżu – konglomerat kilku instytucji kultury, wśród których znajdują się Narodowe Muzeum Sztuki Współczesnej, biblioteka, centrum wzornictwa przemysłowego i centrum muzyki – otwarte w 1977 roku. Na jego lokalizację wybrano część cieszącej się złą sławą dzielnicy Marais – Plateau Beaubourg (konkretnie parking dla samochodów dostarczających towar dla pobliskiego placu targowego, Les Halles – w latach sześćdziesiątych zapadła decyzja o przeniesieniu go na przedmieścia, historyczne pawilony z żeliwa i szkła z połowy lat pięćdziesiątych XIX wieku zostały rozebrane, a w ich miejscu powstał węzeł kolejowy i centrum handlowe). Centrum Pompidou to nowoczesna budowla, której wyraz architektoniczny wyprzedził swoją epokę i która mimo fali krytyki stała się atrakcją turystyczną. Z perspektywy drugiej dekady XXI wieku to już „zabytek”.

Rewitalizacja poprzez kulturę z przewodnią rolą dziedzictwa miała miejsce dekadę później w Liverpoolu. W XIX wieku wraz z koniunkturą na coraz większe statki nastąpił gwałtowny rozwój portu. Budowa magazynów przy prostokątnym Albert Dock trwała w latach 1841–1847. Do 1890 roku służył przede wszystkim jako port rozładunkowy dla dalekomorskich statków handlowych przybywających z Dalekiego Wschodu, Indii i Ameryk. Pomimo początkowego sukcesu handel w całym

porcie stosunkowo szybko się załamał. Podczas gdy w latach osiemdziesiątych XIX wieku wykorzystywano około 64% portu, pod koniec wieku w użytku było zaledwie 7%. W 1972 roku Albert Dock został ostatecznie zamknięty. W latach siedemdziesiątych Liverpool przechodził kryzys finansowy, który w 1981 roku wywołał zamieszki. To zwróciło uwagę rządu na konieczność regeneracji nabrzeża. W 1982 roku powstała firma Merseyside Development Corporation, której celem była restauracja, rekonstrukcja i zmiana funkcji budynków portowych. Istotnym elementem projektu stało się zlokalizowanie na terenie kompleksu nowej instytucji – Tate Liverpool – filii muzeum w Londynie (otwarta w 1988 r.). W ciągu ceglanych budynków znalazły się również sklepy, restauracje, biura, mieszkania, studia telewizyjne i Merseyside Maritime Museum.

Instytucją, która powszechnie kojarzy się z rewitalizacją poprzez kulturę, jest otwarte w 1997 roku Muzeum Guggenheima w Bilbao, traktowane jako siła napędowa zmian ekonomicznych i społecznych stolicy Kraju Basków. Nowoczesna bryła muzeum stała się architektonicznym symbolem końca XX wieku. Od połowy XIX wieku działalność produkcyjna miasta oparta była na przemyśle żelaznym, stalowym i stoczniowym, zlokalizowanym na brzegach przepływającej przez miasto rzeki Nervión. Brak dywersyfikacji sprawił, że skutki kryzysu, który rozpoczął się w 1975 roku, były dla miasta szczególnie dotkliwe. Bezrobocie sięgnęło 30%, co wymusiło podjęcie szybkich działań. Skalę i tempo inwestycji w Bilbao umożliwiło współdziałanie podmiotów publicznych i prywatnych. Powiększono port i lotnisko (budynek według projektu Santiago Calatravy, 2000), zbudowano linie metra (stacje według projektu Normana Fostera, 1995) i tramwaju (1999–2003), woda w rzece została oczyszczona. Relokacja portowej aktywności umożliwiła przekształcenie nadrzecznej dzielnicy Abandoibarra. W 1991 roku rząd baskijski zwrócił się do dyrektora Fundacji Guggenheima z propozycją włączenia się do planu rewitalizacji miasta. Sukces muzeum sprawił, że ukuto pojęcie „efekt Bilbao” oznaczające wyjątkową architekturę, która przekłada się na sukces ekonomiczny i wizerunkowy, odgrywa decydującą rolę w rewitalizacji terenów postindustrialnych albo w nobilitacji gorszych dzielnic. Wielokrotnie też próbowano sukces Bilbao powtórzyć. Do tzw. „dzieci Bilbao” zalicza się m.in. Saadiyat Island w Abu Dhabi (początek projektu w 2004 r.), oddział Pompidou w Metz (2010), oddział Luwru w Lens we Francji (2012).

Kolejny po Bilbao wielki sukces rewitalizacyjny to dzielnica Bankside w Londynie. Tym razem w centrum przedsięwzięcia znalazło się dziedzictwo poprzemysłowe – historyczny gmach nieczynnej elektrowni, która została przekształcona w jedno z największych muzeów sztuki współczesnej na świecie – Tate Modern. Otwarte w 2000 roku, powstałe z inicjatywy władz Galerii Tate, stało się magnesem dla innych inwestycji w dzielnicy – było siłą sprawczą procesu rewitalizacji i odgrywa pełnoprawną rolę symbolu zmian (patrz: ramka). Modelowym przykładem rewitalizacji poprzez kulturę z udziałem zarówno ikonicznych obiektów, jak

i dziedzictwa kulturowego, jest rewitalizacja nabrzeża Gateshead (będąca częścią szerszego projektu rewitalizacji całej konurbacji Newcastle i Gateshead pod wspólną nazwą NewcastleGateshead). Najważniejszymi dla inwestycji stały się centrum sztuki współczesnej powstałe w zaadaptowanym gmachu potężnego elewatora zbożowego z połowy XX wieku, nowo wybudowane centrum muzyki oraz od razu okrzyknięty mianem ikony most przechyłowy (patrz: ramka).

Przykłady Liverpoolu, Bilbao, Londynu i Gateshead obejmują rewitalizację portowych nabrzeży zlokalizowanych w ścisłych centrach miast lub w nieznaczej od nich odległości. W Niemczech modelem regeneracji zdegradowanego terenu stało się Zagłębie Ruhry (cały obszar zagłębia obejmuje 4450 km², w tym 11 miast). Górnictwo i przemysł ciężki, które od dziesięcioleci rozwijały się w regionie, w latach osiemdziesiątych XX wieku chyliły się ku upadkowi. Towarzyszyły mu zanieczyszczenie środowiska i problemy społeczne. W 1989 roku land Północnego Renu-Westfalii powołał firmę IBA Emscher Park, której celem na przestrzeni dziesięciu lat była koordynacja rewitalizacji krajobrazu, oczyszczenie systemu rzecznego, budowa obiektów komercyjnych, edukacyjnych i mieszkalnych oraz ponowne wykorzystanie instalacji przemysłowych między innymi na cele kultury. Rewitalizowany obszar stał się areną dla czołówki światowej sławy architektów (tzw. *starchitects*), których projekty same w sobie (niezależnie od przeznaczenia) przyciągają uwagę. Najbardziej rozległym kompleksem poddanym rewitalizacji jest teren największej w Europie kopalni węgla kamiennego Zollverein w Essen z połowy XIX wieku. Utworzone na jej terenie instytucje kulturalne umożliwiły zmianę charakteru regionu. Centralnym elementem kompleksu jest zaprojektowany w latach dwudziestych XX wieku przez Fritza Schuppa i Martina Kremmera Szyb XII, wyłączony z użytkowania w 1986 roku. W 2001 roku kompleks Zollverein został wpisany na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO, co zapoczątkowało żywiłowy proces jego adaptacji do funkcji kulturalnych. Wcześniej, bo w 1997 roku, w budynku zaadaptowanej przez Normana Fostera kopalnianej kotłowni otwarte zostało Design Zentrum Nordrhein Westfalen. W 2007 roku ukończono adaptację budynku służącego do mycia węgla na Muzeum Ruhry według projektu OMA (Office for Metropolitan Architecture). W ramach IBA w Duisburgu zaadaptowano nieużywany już młyn i magazyn, będące w przeszłości częścią portu zbożowego, na wielofunkcyjny kompleks mieszczący MKM Museum Küppersmühle für Moderne Kunst (muzeum sztuki nowoczesnej, otwarte w 1999 r., arch. Herzog & de Meuron). Rewitalizacja terenów pokopalnianych nie polega wyłącznie na adaptacji istniejących budynków. Powstają tu także nowe obiekty, z których jako pierwsza w 2006 roku otwarta została, zaprojektowana przez obsypaną nagrodami pracownię SANAA, nowa siedziba Szkoły Zarządzania i Projektowania Zollverein.

Obiekty historyczne reprezentujące dziedzictwo kulturowe minionych wieków często służą pojedynczym instytucjom, ale też odpowiednio zaadaptowane stają się miejscem koncentracji działalności kulturalnej w formie dzielnic kultury.

Kompleksy kulturalne przyjmują dwie główne postaci: są to albo wielofunkcyjne gmachy pełniące rolę centrów kultury, gdzie poszczególne dziedziny kultury i sztuki współistnieją pod jednym dachem, co często wiąże się też ze wzniesieniem nowego gmachu, albo jest to rozciągnięty na określonym terytorium system budynków i obiektów (pełnią one różne kulturalne funkcje), które zazwyczaj stanowią połączenie adaptowanej i nowej architektury. Przykładem drugiego typu jest MuseumsQuartier – dzielnica muzealna, kreatywna i rozrywkowa zlokalizowana w centrum Wiednia. Powstała w obrębie stajni cesarskich z pierwszej połowy XVIII wieku (rozbudowanych w XIX w.). Historyczne budynki tworzą ramę dla współczesnej architektury. Od strony ulicy ciągnie się historyczna fasada, a za nią znajduje się dziedziniec, na którym, na tle barokowej architektury, stanęły dwie nowe kubiczne bryły: Leopold Museum i MUMOK Museum moderner Kunst Stiftung Ludwig Wien. W części środkowej, w budynku stajni i w dobudowanych halach, mieszczą się KUNSTHALLE Wien i Halle E+G, w bocznych skrzydłach: Architekturzentrum Wien, ZOOM Kindermuseum i DSCHUNGEL Wien – teatr dla młodej widowni, natomiast w budynku frontowym funkcjonuje przestrzeń kreatywna o nazwie Quartier21. Na 7000 m² mieści się kilkadziesiąt autonomicznych organizacji zajmujących się kulturą cyfrową, modą i projektowaniem, którym przestrzeń wynajmowana jest na okres dwóch lat (z możliwością przedłużenia). Zgodnie z koncepcją autorów jest to „modularna platforma działania dla niezależnych małych instytucji, biur artystycznych i czasowych inicjatyw, miejsce do prowadzenia krytycznego dyskursu i konfrontacji ze współczesną kulturą i jej produktami, jak również stacja dokująca dla rozpoczynających działalność kulturalną” [Bogner, 2001, s. 39]. Oprócz instytucji wystawienniczych w MQ znajdują się kafejki, restauracje i księgarnie. Funkcję organizacyjną pełni dziedziniec, pomyślany jako miejsce rekreacji: są tu fontanna, ławki, odbywają się pokazy mody, projektowania i tańca, festiwal literatury, koncerty didżejów czy programy dla dzieci.

Dzielnice kultury często porównywane są do centrów handlowych i tematycznych parków rozrywki – w wielu z nich bowiem granica między kulturą wysoką a ludyczną rozrywką została zatarta. Niewątpliwie każdy rodzaj dzielnicy kultury wpływa na rozwój miasta – koncentracja działalności kulturalnej i rozrywki przekłada się na wzmożony ruch, wolny czas spędzają tu mieszkańcy, przyjeżdżają turyści – niemniej różny jest prestiż tego rodzaju kompleksów. MQ jest uznawane za przykład dobrego wyważenia kultury wysokiej (sztuki i architektury) i komponentu komercyjnego.

Dzielnica Bankside w Londynie

W 1992 roku zapadła decyzja o wydzieleniu z Tate Gallery oddziału międzynarodowej sztuki współczesnej i zapewnieniu mu osobnego budynku. Pierwotny plan zakładał wzniesienie nowego obiektu, podczas poszukiwania lokalizacji

okazało się jednak, że wszystkie warunki stawiane nowej lokalizacji (m.in. warunki dostępności komunikacyjnej) spełniał budynek zagrożonej wyburzeniem, wyłączony w 1981 roku z sieci elektroenergetycznej w Southwark, wzniesiony w latach 1947–1969 według projektu Sir Gilesa Gilberta Scotta. Southwark przez dziesięć lat opatrzona była etykietą „złej dzielnicy”. Mimo położenia w centrum Londynu omijano ją szerokim łukiem, zwłaszcza że pozbawiona była turystycznych atrakcji. W 1994 roku Tate zakupiła ziemię i większość budynku. Firma konsultingowa sporządziła raport na temat wpływu ekonomicznego Tate Modern na lokalną gospodarkę. W tym samym roku rozpisano międzynarodowy konkurs architektoniczny na adaptację gmachu, wygrany przez pracownię Herzog & de Meuron ze Szwajcarii. Autorskim „dodatkiem” architektów w strukturze budynku jest kubistyczna szklana konstrukcja o wysokości dwóch pięter, nałożona na ceglana strukturę Scotta.

Tate już na samym początku zostało włączone w życie lokalnej społeczności. W 1996 roku na terenie inwestycji otwarto biuro i centrum dla zwiedzających, działające jako punkt informacyjny do czasu otwarcia galerii. Tate publikowało kwartalnik wysyłany do domów i firm w sąsiedztwie. Po otwarciu mieszkańcy dzielnic Southwark i Lambeth byli traktowani priorytetowo podczas procedury zatrudniania [Lorente, 2011, s. 269]. Wśród celów, jakie postawiono Tate, znalazły się: rozwój współpracy z lokalnymi władzami, przedsiębiorcami i mieszkańcami, stworzenie warunków dla ich udziału w rozwoju galerii oraz promocja Bankside (Southwark jest szerszą jednostką administracyjną – jej częścią jest Bankside) jako miejsca atrakcyjnego do zamieszkania, pracy i zwiedzania [*Industrial buildings*, 2000, s. 165]. Środki finansowe na budowę galerii przekazała także Rada Southwark w nadziei, że Tate pomoże zapewnić napływ zwiedzających i pieniędzy do dzielnicy oraz wzrost zatrudnienia. Na początku XXI wieku w Southwark, między innymi za sprawą muzeum, otwarty został jeden z najlepszych targów spożywczych w Londynie, powstały specjalistyczne sklepy, restauracje i kawiarnie, a portowe magazyny zostały przekształcone w modne lofty. Tuż obok Tate Modern działa otwarty nieco wcześniej, w 1997 roku, zrekonstruowany teatr szekspirowski The Globe. Poza stacją metra, liniami autobusowymi i promowymi, brzegi Tamizy połączyła kładka dla pieszych, tzw. Millenium Bridge. Tate Modern znalazło się jednocześnie w centrum większego projektu rewitalizacji miasta o nazwie South Central, którego celem jest rozszerzenie *Tate effect* poza pierwotny wpływ na najbliższą okolicę. Co istotne, rewitalizacja Bankside nie była efektem politycznego planu bądź opracowanych przez władze miasta założeń – te powstały na skutek muzealnej interwencji [Schubert, 2002, s. 109].

Nabrzeże Gateshead

Sąsiadujące z Newcastle miasto Gateshead, oddzielone od niego rzeką Tyne, do końca XIX wieku było niewielką osadą. Dzięki postępowi technologicznemu w tym czasie wzrosło wydobycie węgla, a co za tym idzie, liczba ludności, dla której zaczęto wznosić robotnicze osiedla. Rozrastało się także Newcastle, które jednak stopniowo zaczęło odwracać się od rzeki z uwagi na jej zanieczyszczenie odpadami przemysłowymi. W latach siedemdziesiątych i na początku osiemdziesiątych XX wieku nastąpiło gwałtowne załamanie gospodarcze regionu, a deindustrializacja prowadziła do wzrostu bezrobocia. Rewitalizacja Newcastle została podjęta już w latach sześćdziesiątych, a następnie kontynuowano ją w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych. Nabrzeże Newcastle Quayside było w dużej mierze zrujnowane i opuszczone – jego rewitalizacja została przeprowadzona w latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych i koncentrowała się przede wszystkim na stworzeniu zabudowy mieszkaniowej i biurowej.

Metamorfozę nabrzeża Tyne dopełniła rewitalizacja Gateshead Quayside wraz ze zrealizowanymi tu projektami flagowymi. Najpierw podjęto się budowy kładki zapewniającej piesze i rowerowe połączenie ze zrewitalizowanym już nabrzeżem Newcastle. W rozpisany w 1996 roku konkursie na Millenium Bridge zwyciężył projekt biur Wilkinson Eyre Architects / Gifford&Partners. Oficjalne otwarcie mostu odbyło się w 2002 roku. Jego unikalna konstrukcja przechylowa przyniosła architektom szereg nagród, stała się też symbolem obu „odrodzonych” miast. W tym samym roku zostało też otwarte Centrum Sztuki Współczesnej BALTIC w budynku ogromnego elewatora zbożowego należącego wcześniej do Baltic Flour Mills. Gmach był użytkowany w latach 1950–1982. Nie podzielił losu innych przemysłowych budynków w okolicy, które zostały wyburzone, gdyż koszt usunięcia wypełniających go ponad stu betonowych silosów był zbyt wysoki. W 1992 roku zapadła decyzja o przeznaczeniu gmachu na centrum sztuki, a dwa lata później rozpisano konkurs architektoniczny, który wygrał Dominic Williams. W północnej i południowej elewacji budynku zachowano oryginalną konstrukcję ceglana, a pomiędzy fasadami wzniesiono sześć pięter i trzy półpiętra. Elewacje wschodnia i zachodnia zostały zbudowane ze szkła, które zapewnia naturalne oświetlenie wnętrza i otwarcie na panoramę miasta. Zysk dla lokalnej gospodarki w postaci efektów mnożnikowych wygenerowanych przez BALTIC szacowany jest na około £5 mln rocznie, nie wspominając o wpływie na wizerunek miasta i regionu [*Rewitalizacja miast w Wielkiej Brytanii*, 2009, s. 178]. Trzecim projektem flagowym jest The Sage Gateshead, łączące funkcje wielkiej sali koncertowej oraz instytucji realizującej edukację muzyczną, których brakowało w regionie. Futurystyczna bryła centrum muzyki została zaprojektowana przez pracownię Foster and Partners. Posiada trzy

niezależne sale koncertowe, w tym jedną na 1650 miejsc. Przeprowadzone badania wykazały, że każdy £1 mln przeznaczony na funkcjonowanie Sage zwraca się w postaci £12 mln wygenerowanych przez lokalną gospodarkę. Instytucja jest też ważnym pracodawcą zatrudniającym około 400 osób [Rewitalizacja miast w Wielkiej Brytanii, 2009, s. 180]. W sąsiedztwie inwestycji powstał zespół luksusowych apartamentowców oraz hotel.

Znaczenie rewitalizacji poprzez kulturę (z udziałem dziedzictwa kulturowego)

Inwestycje kulturalne, w tym te realizowane z udziałem dziedzictwa kulturowego – zazwyczaj z wykorzystaniem historycznej architektury, często poprzemysłowej, reprezentującej niedawną, dwudziestowieczną historię – są częścią kompleksowych procesów rewitalizacji. Badacze Gateshead są zgodni, że inwestycja kulturalna nie jest w stanie zapewnić „alternatywnej przyszłości dla wszystkich deindustrializowanych miast” [Miles, 2005, s. 914], a sukces ikonicznych budynków w tym konkretnym mieście wcale nie musi przełożyć się na analogiczny efekt gdzie indziej, gdyż „wpływ kulturalnych inwestycji w projektach ikonicznych ma charakter wybitnie związany z miejscem, nie ma magicznej formuły na sukces” [Miles, 2005, s. 923]. Muszą zostać spełnione warunki, z których najważniejszymi jest zbudowanie więzi z lokalną społecznością („zakorzenie” w lokalnej społeczności) – wtedy realizowane inwestycje będą dla niej powodem do dumy. Taka sytuacja miała miejsce w Bilbao: „Poczucie porażki i pesymizmu, które pojawiło się w związku z przedłużającym się kryzysem ekonomicznym i konfliktami politycznymi, ustąpiły miejsca zbiorowemu optymizmowi w Bilbao i wśród całej społeczności Basków. Większość społeczności Kraju Basków – publiczne instytucje, sektor prywatny i społeczeństwo – jest teraz przekonana, że rzeczywiście da się wprowadzić Bilbao i cały region w erę poprzemysłową. To właśnie jest prawdziwy cud Bilbao”. Natomiast same projekty architektoniczne symbolizują jedynie zachodzące zmiany [Vegara, 2001, s. 94].

Sukces rewitalizacji nabrzeża Gateshead i Newcastle jest niepodważalny, badacze jednak mają problem ze zdefiniowaniem i oszacowaniem rzeczywistego wpływu kulturalnych inwestycji i działalności kulturalnej na życie społeczne. Wskazują, że brakuje niepodważalnych przesłanek świadczących o wpływie kultury na proces regeneracji [Evans, Shaw, 2006, s. 2]. Zazwyczaj w tym celu przytaczane są dane statystyczne, chociaż badacze przyznają, że te wartości wcale nie są miarodajne.

W przypadku NewcastleGateshead przedstawiają się one następująco: w 2003 roku 66% lokalnych respondentów uważało, że koszt inwestycji sytuuje się na rozsądnym poziomie (zostali poinformowani, że koszt wzniesienia mostu BALTIC i Sage wyniósł £250 mln, z czego połowa pochodziła ze środków publicznych; w 2002 r. 69% respondentów), 95% respondentów uznało, że nabrzeże poprawia narodowy wizerunek regionu, a 89% ankietowanych stwierdziło, że inwestycje wpływają na poczucie dumy z okolicy [Miles, 2005, s. 918]. Liczby te mogą świadczyć o silnym społecznym poparciu, jednak nie powinny być traktowane jako jego jedyny wskaźnik. Na sukces nabrzeża ma się składać nie tylko wyjątkowa architektura, ale też zróżnicowanie funkcji i „szereg nowych doświadczeń, które zderzają ze sobą sztukę, kulturę życia nocnego i dumę z miejsca, co oznacza różne rzeczy dla różnych grup społecznych i różnych tożsamości” [tamże, s. 921].

Kulturalna rewitalizacja w Polsce

Obszernym podsumowaniem i diagnozą procesów rewitalizacji w Polsce jest dwunastotomowa seria publikacji wydanych przez Instytut Rozwoju Miast w Krakowie, będących efektem projektu badawczego *Rewitalizacja miast polskich jako sposób zachowania dziedzictwa materialnego i duchowego oraz czynnik zrównoważonego rozwoju* realizowanego w latach 2007–2010. Zygmunt Ziobrowski wskazuje w jednej z nich, że procesy rewitalizacyjne utrudnia w Polsce brak krajowej polityki rewitalizacyjnej i polityki rządu wobec miast. Wiele elementów aktywności charakterystycznych dla rewitalizacji nie jest też szerzej wykorzystywanych: współudział społeczności lokalnych w procesie rewitalizacji, udział sektora prywatnego we współfinansowaniu tych procesów czy traktowanie rewitalizacji jako usługi publicznej (co umożliwiłoby ograniczenie praw własności w imię wspólnego celu). Brakuje także wykorzystywania instytucji niepublicznych do realizacji celów publicznych [*Rewitalizacja miast polskich*, 2010, s. 11].

Można przytoczyć co najmniej kilkanaście przykładów działań rewitalizacyjnych, dla których zyskujące nową funkcję obiekty historyczne znajdują się w centrum procesów planowania. Często jednak projektom tym brak kompleksowego podejścia reprezentowanego przez Bilbao czy Gateshead, a część z nich ma charakter oddolny, gdzie zakłada się, że działalność kulturalna funkcjonuje jako *spiritus movens* całego procesu odnowy. Bolesław Domański przyznaje, że udział społeczności lokalnych w programowaniu i realizacji rewitalizacji jest w Polsce niewielki – z jednej strony jest to wynik wieloletniej tradycji odgórnie sterowanych działań administracji lokalnej, a z drugiej braku zaufania do władzy lokalnej i nikłego zainteresowania mieszkańców tego rodzaju projektami (pojawia się ono dopiero w sytuacjach konfliktowych). Udział społeczności lokalnej jest natomiast warunkiem pełnego sukcesu rewitalizacji, już we wstępnych etapach działań re-

witalizacyjnych prowadzi bowiem do zgodności podejmowanych działań z potrzebami społeczności lokalnej i tym samym do ograniczenia skali konfliktów [tamże, s. 25–26].

W przypadku terenów przemysłowych rzadko można mówić o społecznościach lokalnych zamieszkujących dany obszar, występują one jednak w najbliższym sąsiedztwie i w ich kierunku również powinna być skierowana uwaga inwestorów. Często omawianym przykładem udanej rewitalizacji, w którym jednak kwestia społecznego poparcia i udziału mieszkańców została całkowicie zmarginalizowana, jest Manufaktura w Łodzi. W 1999 roku prywatny inwestor, firma Apsys Polska, wykupił teren i nieruchomości dziewiętnastowiecznego Towarzystwa Akcyjnego WYROBÓW Bawełnianych I.K. Poznańskiego z planem utworzenia na jego terenie centrum handlowo-rozrywkowego. Historyczne budynki fabryki z czerwonej cegły zostały wyremontowane i zmodernizowane, wzniesiony został nowy gmach centrum handlowego, na dziedzińcach rozmieszczono elementy małej architektury (fontanna, ławki, latarnie) – stworzona w ten sposób przestrzeń publiczna zaczęła spełniać funkcję rynku, którego Łódź nie posiada. Elementem nobilitującym dla komercyjnej inwestycji było wprowadzenie na jej teren filii łódzkiego Muzeum Sztuki – firma Apsys podarowała publicznemu muzeum jeden z historycznych budynków w celu ulokowania w nim wyjątkowej w skali Polski stałej kolekcji sztuki nowoczesnej i współczesnej.

Inwestor nie był zainteresowany szerokim programem wsparcia społecznego – nie prowadził konsultacji z mieszkańcami terenu rewitalizacji i terenów przyległych (podobnie nie prowadził ich urząd miasta). Nie postawił też projektowi za cel przeciwdziałania enklawom biedy w mieście (badania Instytutu Socjologii Uniwersytetu Łódzkiego z 1998 r. zidentyfikowały 12 enklaw biedy w strefie śródmiejskiej, badania powtórzone w 2009 r. nie wykazały w tym zakresie zmian) – jedną z tych enklaw tworzą domy rodzinne dawnego zakładu Poznańskiego, położone wzdłuż ul. Ogrodowej, do której przylega jedna ze ścian Manufaktury [Strzelecka, 2011, s. 666]. W Łodzi zrealizowany został model tzw. rewitalizacji implantacyjnej, która polega na wprowadzeniu na obszar o istotnym znaczeniu i walorach dla miasta nowych funkcji czy form architektoniczno-przestrzennych w zamian za te, które uległy degradacji lub zniszczeniu (przeciwieństwem tego modelu jest tzw. rewitalizacja integracyjna). Użytkownikami powstałej w ten sposób przestrzeni stają się osoby z zewnątrz – przybysze, a społeczność lokalna korzysta ze zmian jedynie w sposób pośredni: przez pojawienie się nowych usług, których mogą być odbiorcami, oraz zaistnienie ciekawszego miejsca w kategoriach estetyki krajobrazu miejskiego [Kaczmarek, 2001, s. 27; Strzelecka, 2011, s. 664]. Założenia rewitalizacji implantacyjnej stoją jednak w sprzeczności z powszechnie stosowanymi definicjami rewitalizacji i przypadek Łodzi nie powinien być traktowany jako udany przykład rewitalizacji, lecz działanie o charakterze naprawczym, posiadającym jedynie wybrane jej cechy.

W dużej mierze negatywnie oceniana jest także planowana rewitalizacja terenów dawnej Stoczni Gdańskiej, która polegać ma na wyburzeniu stoczniowych budynków i stworzeniu nowoczesnej „enklawy bogactwa” – na terenie 70 ha powstać ma dzielnica Młode Miasto, gdzie zlokalizowane zostaną głównie biura, budynki mieszkalne i centra handlowe. Całość odcinać się będzie od historii miejsca, w dużej mierze ignoruje też zamieszkującą okolicę społeczność związaną z jego produkcyjną przeszłością. Rolę katalizatora negatywnych przemian przyjął na siebie Instytut Sztuki Wyspa – centrum sztuki współczesnej zlokalizowane w jednym z postoczniovych budynków (budynek dawnej Zasadniczej Szkoły Budowy Okrętów), które poprzez realizowany społeczno-artystyczny program nawiązuje relacje z miejscem i jego historią, a także stara się włączyć mieszkańców Gdańska w proces zmian (zrealizował m.in. warsztaty, które miały charakter konsultacji społecznych dotyczących projektowanej inwestycji). Ocena procesu przemian na terenie Stoczni i ich prawdopodobnego negatywnego wymiaru będzie możliwa dopiero po zrealizowaniu inwestycji, najwcześniej w połowie trzeciej dekady XXI wieku.

Do najbardziej kompleksowych, z sukcesem zrealizowanych projektów rewitalizacji, w których centrum znalazło się dziedzictwo kulturowe i funkcja kulturalna, należy przekształcenie Wyspy Młyńskiej w Bydgoszczy w centralnie w mieście położoną enklawę kulturalno-rekreacyjną. Większość historycznych budynków została zaadaptowana na potrzeby Muzeum Okręgowego im. Leona Wyczółkowskiego (zob. ramka). Na dziedzictwie przemysłowym i funkcji kulturalnej oparta jest także rewitalizacja ścisłego centrum Katowic. Mimo przegranej w konkursie miast na Europejską Stolicę Kultury 2016 władze Katowic kontynuują kulturalny kurs, który ma zmienić przemysłowy wizerunek stolicy Górnego Śląska. Na terenie dawnej Kopalni Węgla Kamiennego „Katowice” i w bezpośrednim jej sąsiedztwie realizowane są trzy wielkie projekty – nowe Muzeum Śląskie, które częściowo korzystać będzie z historycznej kopalnianej architektury, oraz nowe gmachy Narodowej Orkiestry Symfonicznej Polskiego Radia w Katowicach i Międzynarodowego Centrum Kongresowego (zob. ramka). Prace budowlane są w toku, co oznacza, że rewitalizację będzie można ocenić dopiero pod koniec drugiej dekady XXI wieku. W Krakowie trwa rewitalizacja nadwiślańskiej dzielnicy Zabłocie (zob. ramka), nie jest ona jednak realizowana kompleksowo. Na terenie Fabryki Schindlera – budynku symbolizującego trudną historię miejsca, spopularyzowanego przez obsypany Oskarami film Stevena Spielberga – powstały dwa miejskie muzea, których celem jest przyciągnięcie turystów, oraz punkty usługowe o charakterze kawiarniano-restauracyjnym i kulturalnym. Do dzielnicy ściągają również prywatni inwestorzy, którzy w miejscu fabrycznej zabudowy stawiają luksusowe apartamentowce i biura. Mimo że dzielnica zmienia swój wizerunek, zachodzący tu proces ma więcej wspólnego z gentryfikacją niż z rewitalizacją.

Polskie projekty rewitalizacyjne wykorzystujące dziedzictwo kulturowe mają zazwyczaj mniej kompleksowy charakter od modelowych inwestycji zachodnich –

brakuje współdziałania na różnych poziomach władzy oraz współpracy z sektorem prywatnym, co jest wynikiem ułomności polskiego systemu legislacyjnego. Również wysoce niesatysfakcjonujący jest stopień zaangażowania społeczności lokalnych w proces zmian, które w pierwszej kolejności powinny służyć właśnie im. Perspektywa początku drugiej dekady XXI wieku jest zbyt krótka, by móc dokonać oceny poszczególnych projektów rewitalizacyjnych, w których dziedzictwo i funkcje kulturalne odgrywają pierwszorzędną rolę. Wiele projektów tego rodzaju znajduje się jeszcze w realizacji. Już teraz można jednak stwierdzić, że wykorzystanie dziedzictwa kulturowego w procesach rewitalizacyjnych jest coraz częstsze i że w ich centrum coraz powszechniej znajdują swoje miejsce funkcje kulturalne, które odgrywają nie tylko fasadową, ale też integrującą rolę dla lokalnych mieszkańców. Rewitalizacja dziedzictwa kulturowego i wprowadzanie nowych kulturalnych funkcji staje się istotnym elementem strategii promocyjnych polskich miast. W umiejętny sposób wykorzystują ją m.in. Bydgoszcz, Łódź, Katowice. Jest także częścią składową rozwoju miast, których poszczególne dzielnice są przeddefiniowane, by tworzyć nową jakość odpowiadającą wyzwaniom współczesności.

Wyspa Młyńska w Bydgoszczy

Wyspa Młyńska zlokalizowana jest w centrum Bydgoszczy, w zakolu Brdy między jej głównym nurtem a dopływem Młynówka, kilkaset metrów od Starego Rynku. Zajmuje obszar 6,5 ha. Od końca XVI do drugiej połowy XVIII wieku na wyspie funkcjonowała mennica. Po jej zamknięciu powstał tu kompleks młyński działający jeszcze w pierwszej połowie XX wieku. W latach siedemdziesiątych rozpoczęła się likwidacja działalności przemysłowej. W celu uniknięcia degradacji zlokalizowanych tu budynków władze miasta w 2005 roku objęły ten teren Lokalnym Programem Rewitalizacji dla Miasta Bydgoszczy, a następnie opracowany został czteroetapowy program „Rewitalizacja zasobów kulturowych i przyrodniczych Wyspy Młyńskiej i jej najbliższego otoczenia”. W pierwszym etapie („Rewitalizacja Wyspy Młyńskiej w Bydgoszczy na cele rozwoju przedsiębiorczości”, 2006–2007) jeden z budynków został zaadaptowany na Centrum Pracy i Przedsiębiorczości, zbudowane zostały trzy kładki dla pieszych poprawiające dostępność Wyspy oraz odtworzono tzw. Międzywodzie. Drugi etap („Renowacja obiektów dziedzictwa kulturowego na terenie Wyspy Młyńskiej w Bydgoszczy”, 2006–2009) polegał na zaadaptowaniu pięciu budynków na cele działalności Muzeum Okręgowego im. Leona Wyczółkowskiego – Galerii Sztuki Nowoczesnej, Działu Archeologii, Europejskiego Centrum Pieniądza, centrum informacyjno-recepcyjnego zespołu muzealnego oraz Domu Wyczółkowskiego. W ramach trzeciego etapu („Budowa infrastruktury rekreacyjnej Wyspy Młyńskiej i jej najbliższego otoczenia”, 2008–2011) stworzona została łąka służąca rekreacji, zbudowano amfiteatr, ciągi piesze, ścieżki rowerowe

i plac zabaw, oświetlono poszczególne budynki oraz umocniono nadbrzeża. Natomiast czwarty etap to „Rewitalizacja zdegradowanych terenów sportowych na terenie Wyspy Młyńskiej” (2011–2012), w ramach której powstała przystań jachtowa oraz baza noclegowa z zapleczem gastronomicznym, salą edukacyjną i studium odnowy biologicznej. Do najważniejszych celów rewitalizacji zaliczono: ograniczenie bezrobocia, osiągnięcie wysokiego poziomu aktywności społecznej i gospodarczej, ładu przestrzennego, estetyki, dostępności (w tym dla niepełnosprawnych) oraz przywrócenie wartości historycznych (Wyspa Młyńska – obok Starego Rynku – to najstarszy i najlepiej zachowany teren historyczny w układzie przestrzennym Bydgoszczy).

Wyspa Młyńska stała się wyspą muzealną z rozbudowaną funkcją rekreacyjną. Jest miejscem spędzania wolnego czasu; przestrzeń otwarta służy organizacji wydarzeń kulturalnych i sportowych, wraz ze zlokalizowanym na przeciwległym brzegu rzeki gmachem Opery Nova jest wykorzystywana jako wizytówka miasta. W 2012 roku dzięki Wyspie Bydgoszcz otrzymała The World Leisure International Innovation Prize przyznaną przez Światową Organizację ds. Wypoczynku.

Kulturalne centrum Katowic

W 2003 roku pojawiła się myśl o adaptacji na cele borykającego się z problemami lokalowymi Muzeum Śląskiego budynków zamkniętej cztery lata wcześniej Kopalni Węgla Kamiennego „Katowice” (funkcjonowała w latach 1823–1999). Teren jest centralnie położony – tuż obok Hali Widowiskowo-Sportowej „Spodek”, przy Drogowej Trasie Średnicowej, w bliskim sąsiedztwie słynnego ronda z Galerią Rondo Sztuki. Inwestycję prowadzi Urząd Marszałkowski Województwa Śląskiego. Wybrany w konkursie architektonicznym projekt austriackiego zespołu Riegler Riewe Architekten zakłada powstanie muzeum zagrzebanego w ziemi, nawiązującego formą do górniczej tradycji regionu – według projektu umieszcza się eksponaty w miejscu, z którego wydobywano na powierzchnię węgiel stanowiący o bogactwie miasta (otwarcie planowane na 2014 r.). Rewitalizacja terenu kopalni zakłada bezpośrednie połączenie z pobliskim parkiem i stworzenie terenu rekreacyjnego dla mieszkańców, którym służyć ma m.in. platforma widokowa utworzona na wieży szybu „Warszawa II”.

Obok muzeum powstaje gmach Narodowej Orkiestry Symfonicznej Polskiego Radia w Katowicach mieszczący dużą salę koncertową na 1800 miejsc, salę kameralną i studio nagrań. Funkcję kulturalną dzielnicy uzupełni Międzynarodowe Centrum Kongresowe. Ukończenie budowy gmachów planowane jest odpowiednio na koniec 2013 roku i na rok 2014. Powstające inwestycje wraz

z istniejącymi w najbliższym sąsiedztwie obiektami kulturalno-sportowymi złożą się na katowicką Strefę Kultury.

Zabłocie w Krakowie

Na początek XX wieku datuje się postępująca industrializacja Zabłocia, które w latach dwudziestych stało się jedną z najważniejszych dzielnic przemysłowych Krakowa. Industrializacja była widoczna w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych, po czym po 1989 roku Zabłocie zaczęło popadać w stan degradacji. Jeszcze na początku XXI wieku była to jedna z najbardziej zaniedbanych i niebezpiecznych części miasta. Sytuacja zaczęła się zmieniać od momentu podjęcia zakrojonych na szeroką skalę inwestycji – otwarcie prywatnej szkoły wyższej w 2000 roku i mostu Kotlarskiego w 2002 roku. W 2006 roku Rada Miasta przyjęła program rewitalizacji i aktywizacji Zabłocia. Ta gorsza część miasta, znajdująca się po drugiej stronie Wisły w stosunku do odnowionego Kazimierza, ma się stać elegancką dzielnicą rezydencjonalną i alternatywnym centrum kulturalnym Krakowa. Na zmianę jej charakteru mają wpłynąć inwestycje muzealne. Siedzibą dwóch z nich jest Niemiecka Fabryka Naczyń Emaliowanych Oskara Schindlera (zabudowania z lat 1939–1944): na terenie hal fabrycznych ulokowane zostało Muzeum Sztuki Współczesnej (MOCAK), a w części administracyjnej fabryki oddział Muzeum Historycznego Miasta Krakowa „Fabryka Schindlera” ze stałą wystawą *Kraków – czas okupacji 1939–1945*. Obie instytucje są od siebie niezależne – pierwsza stanowi połączenie starej i nowej architektury (autentyczne hale fabryczne zostały „opakowane” metalowo-szklaną konstrukcją), druga – bazuje wyłącznie na architekturze zastanej.

Rewitalizacja Zabłocia powinna być rozpatrywana wraz z rewitalizacją Podgórze (dzielnice rozdziela trakcja kolejowa). Stojący nieopodal budynek dawnej podgórskiej elektrowni z lat 1899–1900 został przeznaczony na siedzibę Muzeum Tadeusza Kantora i Ośrodka Dokumentacji Sztuki Tadeusza Kantora CRICOTEKA, wcześniej nowe oblicze zyskał pl. Bohaterów Getta. **O Starym Podgórzu jako „wschodzącym” kwartale kultury pisze Monika Murzyn-Kupisz:** „W ostatnich latach za obiecującą dzielnicę kultury uznane zostało Stare Podgórze, przyciągające zarówno artystów, przedsiębiorców sektora kreatywnego, jak i stanowiąc teren istotnych inwestycji publicznych. [...] Wzrastająca komercjalizacja obu kwartałów [Starego Podgórze i Kazimierza] może jednak w przyszłości doprowadzić do osłabienia i zaniku ich kulturotwórczej roli w skali metropolii. [...] Zamiast dzielnicą kultury Podgórze może się stać enklawą luksusowego mieszkalnictwa i wynajmu powierzchni biurowych klasy A” [Murzyn-Kupisz, 2013, s. 119–120]. Rola MOCAK-u jako katalizatora zmian

w dzielnicy jest mniejsza od deklarowanej (w strategii edukacyjnej muzeum zapisano m.in., że „Muzeum zamierza przeciwdziałać gentryfikacji Zabłocia, przyczyniając się do zintegrowania przeszłości obszaru z naznaczoną sztuką współczesną terażniejszością” [*Kierujemy na sztukę!*, 2013, s. 15], a potencjał instytucji w tym zakresie w czasie jej tworzenia i początków funkcjonowania w ogóle nie został wykorzystany.

Podsumowanie

Rewitalizacja zdegradowanych terenów i podupadłych budynków czy zespołów architektonicznych jest atrakcyjna wizualnie i bezsprzecznie od końca XX wieku można mówić o prawdziwej modzie w tym zakresie. Właściwie przeprowadzona służy wizerunkowym ambicjom polityków, urzędników i właścicieli, służy turystom i jednocześnie mieszkańcom. Wprowadza nową wartość – jest nią funkcja kulturalna. Ale wartością dodaną jest także siła przyciągania publiczności, jaką dane miejsce wytwarza.

Niemniej w literaturze wskazuje się, że celem wielkich projektów flagowych rzadko jest poprawa warunków bytowych dotychczasowych mieszkańców, a raczej przyciągnięcie do miasta nowych zwiedzających i kupujących [Miles, 2005, s. 916]. To przede wszystkim projekty, które mają zapewnić sukces marketingowy – budować lub poprawiać wizerunek, zwracać uwagę, czarować, fascynować, wzbudzać emocje. Charles Landry podaje, że w szczególności predestynowane do tego, by „komunikować się ikonicznie”, są muzea, galerie, teatry i stadiony sportowe [Landry, 2008, s. 148]. Zagrożeniem dla procesów rewitalizacji jest wspomniana wyżej gentryfikacja, widoczna w pojawieniu się na danym terenie nowych, zamożnych mieszkańców oraz im dedykowanych funkcji – obiektów usługowych, biur. Poprawa jakości przestrzennej, wzrost cen nieruchomości i zmiana wizerunku okolicy może przyczyniać się do wypierania dotychczasowych mieszkańców, dla których koszt życia na tym terenie stanie się zbyt wysoki.

Literatura

- Bogner D. [2001], *Zufallsergebnis oder geplante Vielfalt? Das Konzept des MuseumsQuartiers / A Product of Chance or Planned Diversity? The Concept of the MuseumsQuartier*, w: *MuseumsQuartier Wien. Die Architektur / The Architecture*, M. Boeckl (red.), Wien–New York.
- Evans G. [2005], *Measure for measure. Evaluating the evidence of culture's contribution to regeneration*, „Urban Studies”, nr 42 (May).
- Evans G., Shaw P. [2004], *The contribution of culture to regeneration in the UK. A review of evidence*. A report to the Department for Culture Media and Sport, London Metropolitan University, London.

- Evans G., Shaw, P. [2006], *Literature review. Culture and regeneration*, „Arts Research Digest”, nr 37.
- Guzik R. [2009], *Rewitalizacja miast w Wielkiej Brytanii*, Instytut Rozwoju Miast, Kraków.
- Industrial buildings. Conservation and regeneration* [2000], M. Stratton (ed.), E&FN Spon, London.
- Kaczmarek S. [2001], *Rewitalizacja terenów poprzemysłowych. Nowy wymiar w rozwoju miast*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Kierujemy na sztukę! Dział Edukacji MOCAK-u 2011–2012 / Destination: art! MOCAK Education Department 2011–2012* [2013], E. Sala (red.), MOCAK, Kraków.
- Kopeć M. [2010], *Rewitalizacja miejskich obszarów zdegradowanych*, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa.
- Kozłowski S., Wojnarowska A. [2011], *Rewitalizacja zdegradowanych obszarów miejskich. Zagadnienia teoretyczne*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Landry Ch. [2008], *The art of city making*, Sterling, VA.
- Lorente J.P. [1998], *Cathedrals of urban modernity. The first museums of contemporary art, 1800–1930*, Farnham, Surrey, Ashgate.
- Lorente J.P. [2011], *The museums of contemporary art. Notion and development*, Farnham, Surrey, Ashgate.
- Markowski T. [2007], *Rynkowe podstawy procesów rewitalizacji miast*, w: *Rewitalizacja miast w Polsce. Pierwsze doświadczenia*, P. Lorens (red.), Urbanista, Warszawa.
- Miles S. [2005], „Our Tyne”. *Iconic regeneration and the revitalisation of identity in Newcastle Gateshead*, „Urban Studies”, nr 42 (May).
- Murzyn-Kupisz M. [2013], *Potencjał „dzielnic kultury” we wzmacnianiu roli kultury w rozwoju ośrodka metropolitalnego. Doświadczenia Krakowa*, w: *Rozwój gospodarki kreatywnej na obszarach metropolitalnych*, A. Klasik (red.), Uniwersytet Ekonomiczny w Katowicach, Katowice.
- Rewitalizacja miast polskich jako sposób zachowania dziedzictwa materialnego i duchowego oraz czynnik zrównoważonego rozwoju. Podsumowanie projektu* [2010], Instytut Rozwoju Miast, Kraków.
- Salwiński J. [2011], *Wokół ulicy Lipowej*, Muzeum Historyczne Miasta Krakowa, Kraków.
- Schubert K. [2002], *The Curator's Egg. The evolution of the museum concept from the French Revolution to the present day*, One-Off Press, London (I wydanie: 2000).
- Strzelecka E. [2011], *Rewitalizacja miast w kontekście zrównoważonego rozwoju*, „Budownictwo i Inżynieria Środowiska”, nr 2.
- Vegara A. [2004], *New millenium Bilbao*, w: *Waterfronts in post-industrial cities*, R. Marshall (ed.), Spon Press, London–New York (I wydanie: 2001).